

JUHÁSZ JÓZSEF

## Az illiberális demokrácia milosevicsi példája

### DEMOKRATIKUS KORMÁNYZAT TOTALITÁRIUS ELVEK ALAPJÁN?

A modern parlamentáris demokráciák kialakulását a liberalizmusnak az abszolút monarchiával vívott 18–19. századi küzdelme alapozta meg. Ennek során került sor az államhatalom korlátozására (az egyéni szabadságjogoknak és a magántulajdon sérthetetlenségének a biztosítására), valamint az államgépezet feldarabolására (a hatalommegosztás intézményesítésére). Az így létrejött alkotmányos monarchia azután a választójog kiterjesztésével és a parlamentnek felelős kormányzat kialakulásával (valamint a köztársasági államforma sok országban, való bevezetésével) vált parlamentáris demokráciává. Az elnöki demokráciák kialakulása sok szempontból más képet mutat, abból a szempontból azonban nem, hogy azok is a liberális és a demokratikus alapértékek (az állam korlátozása és feldarabolása, illetve a szabad választások) együttesére épülnek. Elmondhatjuk tehát, hogy a mai nyugati polgári demokráciák a liberalizmus és a demokrácia eszméinek a találkozásából nőttek ki. Bejáratott működésüket azonban nemcsak a szorosan vett politikai rendszer intézményi megoldásai és kulturális tradíciói alapozzák meg, hanem meghatározott gazdasági és társadalmi körülmények is. A liberális demokráciák általában olyan államokban jöttek létre, amelyek a polgári átalakulás élvonalában haladtak és mindmáig a világ gazdaság fejlett centrumországai közé tartoznak, ahol kiépültek a jóléti állam mechanizmusai, és ahol – egyes kivételektől eltekintve – előrehaladt a (vagy a kulturális,

vagy politikai nemzet értelmében vett) nemzeti egységesülés. Vagyis ezen országok lakossága integrált állampolgári közösséggé válhatott, mert „átesett” egyfajta, az éles konfliktusokat letompító homogenizációs folyamatokon. Nem véletlen, hogy a választójog kiterjesztése, azaz a polgári liberális alkotmányosságnak modern demokráciává való kiszélesítése többnyire szinkronban állt a társadalmi integráció előrehaladtával – ha pedig nem, akkor a nyugati fejlődésben is előállhatott az illiberális demokrácia szindrómájához hasonló jelenség, mint például a weimari köztársaságban. A fejlett nyugati államok demokráciájának jó teljesítőképessége és stabilitása az effajta (a lijpharti értelemben vett plurális társadalomszerkezetű országokra is jellemző) integráción alapszik, hiszen ezáltal a politikai főszereplők között konszenzus érhető el a rendszer alapjairól, a felmerülő konkrét követelések pedig többnyire kielégíthetők vagy kompenzálhatók.

A világban azonban sok más történelmű és más gazdasági-társadalmi adottságú országok találhatók. A nemzeti integráció nem válhatott egyetemes államszervezési elvvé, ezért igen sok a nem szervesült soknemzetiségű állam. Ezekben nem ment végbe a nemzetállami integrálódás (nem az etnikai és kulturális asszimiláció!), ezért lehetnek olyan kisebbségi tömbjeik, amelyeknek eleve kétes az állam iránti lojalitása. A gazdaságilag elmaradott, leszakadó, vagy éppen a kapitalizmus újra-bevezetésével küszködő rendszerváltó országokban a szociális feszültségek miatt kerülhet veszélybe a társadalom integrációja. Sok ország kulturális tradíciójában kevésbé fontosak az individuális értékek. Sok helyütt nem létezik vagy csak alárendelt szerepet játszik az államtól független magángazdasági szféra és a stabil polgárság. Számtalan példa van arra is, hogy egy országban a politikai elit különböző csoportjainak az egymáshoz való viszonyát az éles konfliktusok, kölcsönös leszámolások tradíciója jellemzi, és nem a kompromisszumok politikája. Vannak országok, ahol elemi szükségszerűségként jelentkezhet a központi autoritás biztosítása (Oroszországban például nemcsak az a probléma, hogy az állam demokratikussága finoman szólva is hiányos, hanem hogy az állam alig működik). A sort még folytathatnánk, de a végeredmény a lényeg: ha egy effajta közegben bevezetik a szabad választásokat (ami a minimalista felfogás szerint a demokrácia lényege), akkor az eredmény csak ritka esetekben lesz a nyugati értelemben vett liberális demokrácia megszületése. Inkább lehetséges a központi hatalom összeomlása, s még valószínűbb az olyan kormányzatok létrejötte, amelyek a hatalmi ágak szétválasztását, a jog uralmát vagy az ellenzéket ignorálni, az államhatalom hatókörét pedig korlátlanul kiterjeszteni igyekeznek. Vagyis a demokratikusan választott (a minimalista követelmények értelmében az, mert mandátumát többpárti választásokon szerző) kormányzat nem a liberális al-

kormányosság és jogállamiság intézményrendszerét akarja működtetni, hanem kizárólagos érdekérvényesítésre törekszik. Demokratikusan választott tehát, de nem feltétlenül demokratikus és egészen biztosan nem liberális – a szónak nem a pártpolitikai értelmében, hanem azért, mert korlátozza az alapvető szabadságjogokat. Valósággá válhat az, ami Hayek számára még csak elvi lehetőség volt, hogy ti. egy demokratikus kormányzat a totalitárius elvek alapján tevékenykedjen.<sup>1</sup> Az effajta illiberális demokrácia szerencsés esetben akár pozitív átmeneti szerepet is betölthet a demokrácia létrejöttében (mint egykoron Európában az alkotmányos monarchia, vagy újabban a Távol-Keleten a liberalizált autokrácia), de nyilvánvalóan retrógrád tendenciákat is hordoz és csak korlátozott értelemben tekinthető demokráciának. Annak tartós fennmaradásával és stabil működésével ugyanis összeférhetetlen az alapvető szabadságjogok korlátozása.

## A CENTRALIZMUS-FÖDERALIZMUS KONFLIKTUSÁNAK SÚLYA JUGOSZLÁVIÁBAN

A délszláv térség – Szlovéniát leszámítva – szimptomatikus a téma szempontjából. Nem véletlen, hogy Zakaria egy olyan Holbrooke-idézettel indítja az illiberális demokráciáról írt tanulmányát, amely az 1996. szeptemberi boszniai választásokat értékelve azt emeli ki, hogy a szabad választások nyertesei az antidemokratikus és szeparatista opciók képviselői lettek.<sup>2</sup>

Jugoszlávia sohasem érte el a társadalmi egységesülés és integráció olyan fokát, amely alapul szolgálhatott volna a demokrácia tartós és stabil működéséhez. A belső kohézió hiányának legfőbb oka az ország soknemzetiségű összetétele volt. Nem abban az értelemben, hogy a hajdani jugoszláv államot leegyszerűsíthetnénk a versailles-i békerendszer „mesterséges termékévé”, amelybe az antant össze nem illő és együtt élni nem akaró népeket kényszerített bele, és amely ezért csak erővel volt fenntartható. Ennek a véleménynek van racionális magva, de a probléma sokkal bonyolultabb. Jugoszlávia nem volt nemzetállam, de létezése nem a pusztán külső kényszeren, hanem egyfajta kettős egyetértésen alapult. Volt egy belső, délszlávok közötti egyetértés – sosem teljes konszenzus, de a szükséges mértéket 1918-ban és 1945-ben elérő egyetértés – arról, hogy nekik maguknak szükségük van valamilyen állami közösségre. Ez az elképzelés egyrészt a délszláv népek közös identitásából, a jugoszlávizmus különböző formáiból származott, másrészt abból, hogy a 19–20. századi európai történelem nagy fordulópontjai a délszláv népeket ismétlődően politikai érdekközösségbe tömörítették: pl. mindannyian tartottak előbb az olasz és a német, majd a szovjet imperializmustól. És persze volt egy külső egyet-

értés is: mind a versailles-i, mind a jaltai világrend meghatározó nagyhatalmai támogatták Jugoszlávia létezését. Ezek a tényezők tették lehetővé a délszláv állam létrehozását 1918-ban, illetve felújítását 1945-ben.

Az az elvont egyetértés, amire 1918-ban eljutott a mértékadó délszláv pártok majdnem mindegyike (az egyetlen kivétel a horvát nacionalizmus ún. frankista szárnya volt)<sup>3</sup>, a kedvező nemzetközi környezetben elegendőnek bizonyult a jugoszláv állam megalapításához. De nem érte el a konszenzus olyan fokát, amelyre már működőképes parlamentarizmust lehetett volna építeni, mert a szerb unitáris-centralista és monarchista, illetve a (főleg horvát) föderalista-konföderalista és republikánus oldal még az alkotmányos alapokról sem tudott megegyezni. Ezért hiába alakult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (ahogy az országot 1929-ig nevezték) alkotmányos monarchia-ként, amelyben volt többpártrendszer, létezett a férfiak általános választójoga, és amelyben az uralkodó többé-kevésbé tartotta magát a királyi hatalom alkotmányos korlátaihoz, nem volt képes az ország integrálására. A pártrendszer egyetlen dualitásos szerveződött meg, a nemzeti ellentéteken alapuló, államjogi természetű centralizmus-föderalizmus-konfliktus mentén. A nemzeti ellentétek alkották a legfőbb politikai törésvonalat, amelybe beleolvadtak az egyéb szembenállások, hiszen a társadalom szociális és regionális tagoltsága igen sok párhuzamosságot mutatott a nemzeti megoszlással, a vallási pedig még inkább. A kormányt rendszerint a szerbiai centralista pártok uralták, amelyek az udvarral együtt arra törekedtek, hogy az országot a szerb nemzet egységes államaként szervezzék meg. A szerbek azonban a lakosságnak csak a relatív többségét alkották, s nem képeztek olyan politikai és kulturális vonzasközpontot sem, amely a délszláv egységesülés centrumává válhatott volna. Ezért a nem szerbek körében a nagyszerb-centralista modellt erőltető államnak nem volt legitimitása, és fennállt annak a lehetősége, hogy a különféle csoportidentitások szétfeszítik a közös államkeretet. Ez fejeződött ki az 1920-as évek éles pártharcaiban és permanens kormányválságaiban.

Az SZHSZ Királyság tehát nem volt működtethető úgy, hogy egyidejűleg legyen demokratikus is, meg nagyszerb nemzetállam is. Ezért Sándor király 1929-ben bevezette a diktatúrát, amely a tradicionális balkáni abszolutizmusok egyfajta reinkarnációjaként akarta biztosítani az egységet és az állam működőképességét. A királydiktatúra rendszere később ugyan valamelyest fellazult, de lényegében fennmaradt egészen 1941-ig, a náci agresszióig, majd hamarosan, már 1945-ben létrejött Tito sztálinista veretű kommunista diktatúrája. A Tito-rendszer a föderáció létrehozásával előrelépést jelentett az államjogi kiegyensúlyozás terén, de a demokrácia keretétől nyilvánvalóan nem szorgálhatott. Ezért a demokratikus fejlődés következő, a

korai alkotmányos monarchia utáni első komolyabb lehetősége csak (az 1960-as évektől már decentralizált pragmatikus-paternalista autokráciaként működő) titói rendszer felbomlásával nyílt meg.

## AZ ELTŰNT KÖZÖS IDENTITÁS

A lehetőségből azonban nem lett valóság. Az 1980-90-es évek fordulójára ugyanis semmissé vált annak a kettős egyetértésnek mindkét fele, amely egykor Jugoszlávia megalakításához, majd újjászervezéséhez alapul szolgált. A kezdetektől ismétlődő belső, elsősorban államjogi és gazdasági-regionális konfliktusok felőrölték a délszlávok közös identitását, sőt az állam működőképességét is. E tekintetben igen fontos szerepet játszott a Tito 1980-ban bekövetkezett halála után kialakuló kormányzati káosz és az 1981 óta akut koszovói válság azzal, hogy megteremtette a Milosevics-jelenséget – a milosevicsi politika volt ugyanis a ciklikusan ismétlődő nagyszerb-centralizációs kísérletek sorában az, amely a nem szerbek körében végképp megsemmisítette a jugoszláv állameszmét.<sup>4</sup>

A bipoláris világrend felbomlása után nem volt már olyan nagyhatalom sem, amelynek elsőrendű stratégiai érdekei fűződtek volna Jugoszlávia létezéséhez (a függetlenségi törekvések kezdeti nyugati elutasítása a precedensteremtéstől és a háborús káosztól való félelemből fakadt, s nem Jugoszlávia fontosságából).

Végül pedig ami a legfontosabb: Jugoszlávia meghatározó nemzeteinek, a szerbeknek, a horvátoknak és a szlovéneknek nem voltak már közös politikai céljaik. Sőt, aktuális nemzeti törekvéseik éppen szembe állították őket egymással. A szlovének és a horvátok politikáját elsősorban az határozta meg, hogy a régi típusú birodalmi aspirációk eltűnésével megszűnt a külső fenyegettségük, fejlettebb és nettó befizető tagköztársaságokként pedig attól tartottak, hogy „Jugoszláviába zártan” leromolhatnak az euro-atlanti integrációs esélyeik. Ezért rendszerváltó és decentralizációs, majd Szlobodan Milosevics agresszivitásával szembesülve nyílt függetlenségi szándékokat fogalmaztak meg. Ezek viszont ellentétesek voltak a négy tagköztársaságba szétszóródottan élő szerbek egységtörekvéseivel, amelyek önmagukban véve nem voltak kevésbé legitimek, mint mások függetlenségi céljai, márpedig a szerbek szemében Jugoszlávia legfőbb értelme az volt, hogy biztosíthatta a szerb nemzet állami egységét. Miközben tehát a szlovének és a horvátok a posztbipoláris korszakban már a saját szuverén nemzetállamaikban akartak élni, és csak laza unióként, konföderációs keretként kívánták megtartani Jugoszláviát, a szerbek továbbra is állami egységként képzeltek el azt.



Ilyen megosztottság közepette a jugoszláv állam békés és demokratikus eszközökkel már nem volt egyben tartható, az utódállamok konföderációja pedig csak a nemzetek új kiegyezésén alapulhatott volna (ami nem volt eleve kizárt, de a milosevicsi erőpolitika miatt megghiúsult). Ehhez a kiegyezéshez szükségessé voltak a plurális választások, amelyek viszont végeredményben, a kiegyezés elmaradtával, megrekedtek a csoportérdek (az önálló szerb, horvát stb. nemzeti törekvések) artikulálásának a szintjén. Az újjászerveződő többpártrendszer ismét egyetlen törésvonalra, a nemzeti-államjogi szembenállásra épült, és közös alapok hiányában nem vált képessé az érdekkonvergencia ellátására. A demokratikus választások tehát, a tipikus nyugati várakozásokkal ellentétben, nem vittek közelebb az etnikumközi harmóniához. Inkább arra adtak lehetőséget – egyebek mellett persze, de jelen szempontunkból nézve ez a legfontosabb –, hogy az állam (azaz nem pusztán az aktuális kormányzat vagy akár az alkotmány) iránti illojalitások nyíltan és szervezeten kifejeződhessenek.<sup>5</sup>

Szlovénia kivételével a jugoszláv utódállamok mindegyike több-kevesebb mértékben megörökölte ezeket a problémákat. Az illiberális demokrácia legeklektikusabb példáját azonban a szerb-montenegrói föderáció, az 1992-ben alakult Jugoszláv Szövetségi Köztársaság produkálta. A Milosevics-rezsim megfelelt a demokrácia bizonyos formalitásainak, közjogi külsőségeinek, realitásaira azonban jellemző a Freedom House 1996/97-es jelentése, amely szerint Európában Jugoszlávia volt a legkevésbé szabad ország (Beloruszia mellett): az 1–7 skálán majdnem a legrosszabb, a 6-os minősítést kapta.<sup>6</sup>

## A TRADÍCIÓK EREJE

A Milosevics-jelenség egyik oka nyilvánvalóan a szerb történelmi tradíciókban rejlett. A szerb történelemben a demokratikus periódusok csak röpke és csonka epizódok voltak, ezért a szerbek a demokrácia működésmódját és kultúráját nem sajátíthatták el. Ennek nem annyira a (minimalista értelemben vett, választási) demokratikus tradíciók gyengesége az oka, hanem inkább a joguralom és az alkotmányos korlátok tradíciójának a hiánya. Például az általános választójognak Szerbiában nagyobb múltja van, mint Magyarországon. Az 1921-es jugoszláv, vagy a belga minta alapján készült 1888-as régi szerb alkotmányok legalább annyira megfelelték a liberális jogállamiság akkori formai követelményeinek, mint a korabeli magyar alkotmányosság. Csakhogy a polgárosulás útján alig megindult, zömmel szegényparasztságból álló társadalmat a szűk és zárt uralkodó elit csaknem „autonóm módon” kormányozhatta, széleskörűen alkalmazva a politika balkánias eszköztárát, rendre hatályon kí-

vül helyezve a liberális alkotmányokat – ezért az alkotmányosság gyakorlatának, a hatalom korlátozottságának már Magyarországon van nagyobb múltja, s nem Szerbiában. Emellett jellemző volt egy olyan politikai kultúra – a maga erőszak- és vezérkultuszával, a klánkapcsolatok erejével, az államnak a társadalommal szembeni fennsőbbiségébe vetett hittel, az ortodoxia statikus gondolkodásmódjával, az emberek alattvalói attitűdjével –, amelynek következtében az átlagemberek a nemzet és az állam iránti lojalitást alig tudták elválasztani az éppen regnáló kormányzat iránti engedelmességtől, illetve az ellenzék megkülönböztetni az ellenségtől; azt viszont teljes természetességgel várták el, hogy az állam irányítója „erős vezető” legyen. Erdemes azt is kiemelni, hogy egy ortodox vallású nép szemében eleve kevésbé számít követendő mintának a Nyugat, mint pl. azoknak a nyugati keresztény közép-európai népeknek, amelyekben tradicionálisan igen erős a Nyugattal való azonosulás vágya. Ráadásul a politikai kultúra ezen mintái a regionálisan igen tagolt (az eltérő arculatú dinári, vajdasági, sumadijai, koszovói, crnagorác stb. ágakból álló) szerbség azon déli-hegyvidéki csoportjaira jellemzőek a leginkább, amelyek az elmúlt évtizedekben a politikai elit egyik legfontosabb utánpótlási forrásul szolgáltak. A Milosevics-jelenség részben ebből a történelmi táptalajból nőtt ki, részben pedig az 1980-as évek pártállami elitjének abból a közvetlen törekvéséből, hogy a kommunista és jugoszlávista eszmék kifáradása után a nacionalizmussal teremtsen magának új legitimációs alapot. A szűkös erőforrásokkal bíró állam uralkodó elitje ugyanis okkal tarthatott attól, hogy tagjai politikai privilégiumok híján elveszthetik társadalmi és gazdasági pozícióikat is.

A rezsim hosszú életéhez azonban más tényezők is kellenek. Ezek egyike az volt, hogy mozgásteret találhatott a nagyhatalmi versengés oldalvizein. Milosevics jól értett ahhoz, hogy külpolitikai kapcsolatait – pl. hogy a daytoni békekötés és a koszovói háború közötti időszakban a Nyugat taktikai szövetségesként tekintett rá – belpolitikai erővé konvertálja. A rezsim folyamatosan propagálta az elnök „nemzetközi nélkülözhetetlenségét”, amit sokak szemében alátámasztott az ellenzékiek sokáig csak szolid nyugati támogatottsága. A nemzetközi szálnak azonban az illiberális demokrácia problematikájának szempontjából a fentiekén túl nincs sok jelentősége, ezért a továbbiakban mellőzhetjük. Fontos tényező volt az is – bár még mindig csak a következmények szintjén, hiszen az ellenzék ugyanabból a történelmi táptalajból nőtt ki, mint maga a rezsim –, hogy Milosevicsnek sokáig, egészen a DOS (Szerbia Demokratikus Ellenzéke) létrejöttéig csak egy megosztott, koncepciótlan, viszont hatalomvágytól fűtött nacionalista népvézérek sokaságát felvonultató ellenzékkel kellett szembenéznie. Olyan ellenzékkel, amely csak konkurrenciát, de nem alternatívát jelentett ve-

le szemben. Mi több, Milosevics egészen a 2000. esztendőig személyében is kiválóbb politikusnak bizonyult – a szó macchiavellista értelmében, mint a hatalom technológusa – az ellenzéki vezetőknel: egy évtizeden át folyamatosan képes volt megosztani és kisakkozni őket. A rezsim uralta a médiát és (az alig privatizált) gazdaságot, rájátszott az embereknek a szociális biztonság iránti igényére, amivel hosszú időn át biztosította magának a rendszerváltással együttjáró társadalmi megrázkódtatásoktól tartó rétegek szavazatát. Ezek a tényezők fontosabb elemei voltak a milosevicsi hatalom évtizedes stabilitásának, mint a rendőri erőszak – aminek az alkalmazásától egyébként a rezsim, ha „szükségesnek” látta, sosem riadt vissza.

## NEMZET VAGY DEMOKRÁCIA

A rezsim legfőbb alapját azonban a kezdetben megszerzett nemzeti legitimáció képezte. Milosevics a koszovói politikájával már az 1980-as évek végén biztosította magának a szerb nép vezérének pozícióját, és ameddig a nemzeti érdekek hatékony érvényesítőjének tűnt a szerbiai szerb közvélemény szemében – nagyjából 1995-ig, de bizonyos mértékben egészen 1999-ig –, addig ez a vezéri pozíció nem is volt komolyan veszélyeztetve. Többek között ebből fakadt, hogy sokan már régóta nem szívlelték mint pártpolitikust, de úgy-ahogy elfogadták mint a „harcban álló nemzet” állami vezetőjét: Milosevics a közvetlen elnökválasztásokon rendre több szavazatot kapott annál, mint amennyit a pártja képes volt megszerezni a parlamenti választásokon. S ugyancsak ebből fakadt, hogy a demokratikus ellenzék (jobb híján így nevezve Milosevics ellenfeleit, Vojiszlav Seselj kivételével) egészen 2000-ig nem volt képes megszerezni a saját stabil törzsbázisán kívüli rétegek támogatását (ez a törzsbázis egyébként nem volt jelentéktelen: az ellenzéki pártok rendre elnyerték a voksok egynegyedét-egyharmadát).

A nemzeti kártya kijátszását az tette lehetővé, hogy a jugoszláviai politikai teret a nemzetek függetlenségének, állami egységének és biztonságának a problémái uralták, nem pedig a demokratikus és kapitalista átalakulás kérdései. A nemzet ügye volt a fontos, és csak azután a demokráciáé. Ez nemcsak azt könnyítette meg, hogy a pártok a rövid távú választási hasznosság alapján felszítsák az etnikai konfliktusokat (lévén a voks szerzés egyik legbiztosabb módja egy soknemzetiségű államban a nemzeti érdek „leghatékonyabb képviselése”). Szerb szemszögből nézve ugyanis Jugoszlávia dezintegrációja valóban történelmi vereséggel fenyegett (egy kézenfekvő példa: a koszovói albánok függetlensége és a szerb állam területi integritása nem egyeztethetők össze), ezért a politikai életben minden eme történelmi vereség megakadályozásának (a



milosevicsi gyakorlatban: „preventív háborúkkal” történő megelőzésének) rendelődött alá. A nemzeti érdek versus demokrácia problémája nemcsak a régi, hanem az 1992-es szerb-montenegrói Jugoszlávia politikai életét is uralta, lévén az is nem integrálódott soknemzetiségű állam. Jellemző, hogy az ellenzéki pártok is félték attól, hogy a szerb állam politikájáról az albán szavazók tömege dönthessen.

1. táblázat. *Kis-Jugoszlávia főbb nemzetiségi arányai (%)*<sup>7</sup>

|             | JSZK | Szerbia | Közép-Szerbia | Vajdaság | Koszovó | Crna Gora |
|-------------|------|---------|---------------|----------|---------|-----------|
| szerb       | 62,2 | 65,9    | 87,2          | 56,8     | 9,9     | 9,3       |
| Crna Gora-i | 5,0  | 1,4     | 1,3           | 2,2      | 1,0     | 61,9      |
| albán       | 16,5 | 17,1    | 1,3           | 0,1      | 81,6    | 6,6       |
| muzulmán    | 3,2  | 2,5     | 3,0           | 0,3      | 3,4     | 14,6      |
| magyar      | 3,3  | 3,5     | 0,1           | 16,9     | 0,0     | 0,0       |
| roma        | 1,4  | 1,4     | 1,2           | 1,2      | 2,3     | 0,5       |
| horvát      | 1,1  | 1,1     | 0,4           | 4,9      | 0,4     | 1,0       |

A „nemzet vagy demokrácia” kis-jugoszláviai problémájának gyökerét a szerb-albán viszony alkotta. Az albánok eleve nem tekintették sajátjuknak, lehetséges állami otthonuknak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. A koszovói tartományi parlament albán többségének 1990. július 2-i határozata Koszovót (a régi) Jugoszlávia Szerbiától független hetedik tagköztársaságának nyilvánította. Ennek alapján az albánok a régi föderáció felbomlása után azonnal a „független Koszovó szerb megszállásáról” kezdtek beszélni. Teljes mértékben bojkottálták a jugoszláv politikai életet, mondván, hogy még az egyszerű választói részvétel is az „idegen megszállás” de facto elismerését jelentené, és a Rugova-vezette „Koszovói Köztársaság” keretében kiépítették a maguk párhuzamos intézményrendszerét.<sup>8</sup>

A demokrácia történeti, gazdasági és kulturális feltételeiben egyébként is szűkölködő szerb közéletet ez újabb nehézségekkel terhelte meg: világosan kiderült, hogy az ország lakossága nem érzi magát még potenciálisan sem egy állampolgári közösségbe tartozónak. Ezzel méginkább átültethetatlenné vált a liberális demokrácia. Az etnikailag vegyes összetételű és nem etnokratikus nyugati demokráciára az jellemző, hogy 1. alapjául a népességet egybefogó közös identitás szolgál (a politikai nemzettudat), vagy 2. olyan mértékű a többségi nemzet számbeli, politikai, földrajzi stb. dominanciája, hogy reálisan fel sem

vetődhet a kisebbségi szecesszionizmus, vagy 3. kivételes esetekben támaszául szolgálhat az adott állam nemzeti közösségeinek „történelmi kiegyezése”. Mindegyik esetben létrejön a politikai konszenzusnak és az állampolgári egységnek az a minimuma, amelyre már stabil demokráciát lehet építeni, ha nem is a nemzetállami modellek szerint, de legalább annak az államszervezési elvnek megfelelően, amely szerint az állam „...nem nemzeti szerveződés, hanem olyan intézmény, amely az adott ország területén belül a népesség különböző közösségeinek az egységes szervezeteként épül fel és működik, vagyis a különböző kultúrák és etnikumok együttélésének a kerete”.<sup>9</sup> De mi történik akkor, ha az etnikumok nem akarnak együtt élni és lehetőségük is adódik a szecessziós politikára? Akkor a többség könnyen hajlik arra, mint azt Szerbiában is láthattuk, hogy „az állam védelmében és a kisebbségi szeparatizmus megsemmisítése érdekében” tudomásul vegye a szabadságjogok szűkítését és a demokrácia korlátozását.

## A MILOSEVICSI DEMOKRÁCIA ELEMEI

Ilyen körülmények között a Milosevics-rezsim a régi pártállam egyfajta továbbéléseként funkcionált: felülről szervezetten átessett bizonyos változásokon, de csak annyin, hogy minimálisan kompatibilissé váljék az új környezettel. Az eredmény egy olyan autokrácia lett, amely az „önigazgatási szocializmus” ideológiáját a nagyszerb nacionalizmussal váltotta fel (ezzel egy időre biztosította magának a népi többség vitathatatlan támogatását) és alkalmazott a demokrácia eszköztárából bizonyos elemeket (hogy a többpárti választásokat felhasználhassa a legitimitáció megszerzését szolgáló politikai színpadként), de kizárta a kormányzati váltógazdálkodás valóságos lehetőségét. Ennek megfelelően a demokrácia világából átvett elemeknek két csoportja volt. Az egyiket azok a közjogi kellékek alkották, amelyek minimálisan szükségesek voltak a „legitimációs színpad” működtetéséhez. Lehetett pártot alapítani, de a hatékony pártszervezés infrastruktúrája hiányzott; lehetett független lapokat indítani, amelyeket aztán az elszegényedett emberek alig vásároltak, különösen vidéken, és amelyek a rigorózus sajtótörvény alapján súlyos pénzbüntetésekkel bármikor csődbe juttathatók voltak. S ha a független kezdeményezések mindennek ellenére mégis komoly kihívással fenyegettek, akkor a rendőrállami módszereket lehetett alkalmazni. A demokrácia világából átvett elemek másik csoportját az elnöki rendszernek azok az eszközei alkották, amelyek alkalmasak voltak a végrehajtó hatalom erősítésére. A szerb kormányzati rendszerben az elnöknek igen széles felhatalmazása van és mandátumának a lejártáig gyakorlatilag elmozdíthatatlan. A parlamentnek viszont hiányos az inf-

rastruktúrája és elnagyoltak a procedurális szabályai – ilyen körülmények között aligha létezhetett a hatalmi ágak egyensúlya. Ráadásul Milosevics köztársasági elnökként is megtartotta az SPS<sup>10</sup> elnöki posztját, azaz kétszeresen is ő volt a végrehajtó hatalom feje: mint államfő és mint a kormánypárt vezetője. A demokrácia egyéb elemeit viszont nem vették át, így fennmaradhatott a sajtó, az igazságszolgáltatás és a fegyveres erők párt-elkötelezettsége (sőt még nagyobb mértékben, mint amennyire az 1980-as évek közepén jellemző volt, ugyanis Milosevics uralmának első, legdinamikusabb éveiben, 1986–88-ban a saját gárdájából valókkal töltött fel minden közfunkciót). Végső soron a rezsim a személyi hatalomnak a pártállami szerkezetet és az elnöki rendszert ötvöző formájaként működött, és strukturálisan bele volt építve az alkotmányos elvektől eltérő gyakorlat: Milosevics pl. magával vihette a hatalmat akkor is, amikor átült a szövetségi elnök alkotmányjogilag gyenge pozíciójába. Ezek a körülmények rendkívül megnehezítették a mindenkor ellenzék dolgát. Az ellenzéknek ugyanis nem pusztán egy másik párttal vagy pártszövetséggel, hanem mindig egy komplett államgépezettel kellett szembenéznie: a kormánypárt a maga képére formálta a választási szabályokat, uralta a centralizált közigazgatást és a fegyveres erőket, ellenőrizte a pénzforrásokat, az igazságszolgáltatást, a médiát, és még széles társadalmi klientúrát is épített maga köré.<sup>11</sup>

Ez a gyakorlat világosan látható a rezsim geneziséből és működésének talán legjellemzőbb példájából, a választási manipulációkból. Milosevics már 1989-ben rendezett egy előrehozott választást, még egypárti keretek között, éppen azért hogy a „párt nélküli pluralizmus” akkor hirdetett eszméjének jegyében megelőzze a többpárti kihívást. A rendszerváltások korában azonban Szerbia sem maradhatott meg olyan államnak (Montenegró mellett az egyetlen jugoszláv tagköztársaságnak, sőt 1990 végére Albániát leszámítva már az egyetlen kelet-közép-európai államnak), ahol a hatalom legitimitása nem a többpárti választásból származott. Ezért 1990 decemberére kiírták az elnök- és parlamenti választást. A versengési feltételeket azonban a kormányzat egyoldalúan, az SPS előnyére szabta meg. Az ellenzéknek nem volt pénze, alig kapott időt a médiában, embrionális állapota és megosztottsága miatt pedig eleve nagy hátrányt jelentett számára a kétfordulós többségi rendszer és a közvetlen államfőválasztás (persze éppen ezért alkalmazzák ezeket a választási szisztémákat). Ilyen feltételek mellett Milosevicnek nem is volt szüksége különösebb közvetlen csalásokra. A nemzetközi megfigyelők által is „relative elfogadhatónak” minősített voksoláson az SPS a szavazatok 48%-ával megszerezte a 250 parlamenti mandátum 78%-át, Milosevicet pedig már az első körben elnökké választották 65%-kal, mintegy két és fél millió szavazattal.

A következő, 1992. májusi választásokat csak a szövetségi parlament szintjén tartották meg, és azokon Seselj radikálisain és a magyar VMDK-n kívül az ellenzék nem indult. Bojkottfelhívásuk ellenére azonban a választás az 56%-os részvétellel eredményesnek bizonyult (ez az arány alacsonynak tűnhet, de figyelembe kell venni, hogy a távolmaradók közül az albánok nyilvánvalóan nem a szerb ellenzék felhívását követték). 1992 decemberében újabb, rendkívüli választások voltak. Milosevicet ismét szerb elnökké választották már az első körben, ezúttal is két és fél millió szavazattal. Ellenfelére, Milan Panicsra másfél millióan voksoltak – vagyis az albánok szavazataival megszoríthatta volna Milosevicet. A parlamenti választásokon ezúttal (és ettől kezdve mindig) kormánypárt és az ellenzék kompromisszumaként az arányos rendszer egyik változatát alkalmazták (listás választás többmandátumos kerületekben, a kerületek számát és határait az SPS érdekei szerint módosítgatva). Lényegében ezekre a választásokra szilárdult meg az a „négypártrendszer”, amely egészen 2000-ig jellemezte a szerb politikai színpadot. Az SPS másfél millió, Vojislav Seselj Radikális Pártja (SRS) egymillió, Vuk Draskovics Megújódási Mozgalma (SPO) és szövetségesei 800 ezer, a Demokrata Párt (DS – ennek az elnöke ma Zoran Djindjics) és szövetségesei pedig 400 ezer szavazatot kaptak. Az SPS másfél millió szavazata az új választási rendszerben már csak 101 mandátumot ért a 250-ből, azaz nem volt elég a köztársasági parlamenti többséghez.<sup>12</sup> Ezért egy időre Seselj külső támogatásával kisebbségi kormányt alakítottak, majd 1993 decemberére előrehozott parlamenti választást írtak ki. Az SPS ismét csak relatív többséget szerzett (123 mandátum), de ezúttal bemutatta, hogy képes az ellenzéki szavazatokat „legitim módon is” kormánypárti mandátumokká változtatni: lekenyerezte azt a kis Új Demokrácia mozgalmat, amely csak Draskovicsnak köszönhet, hogy bejutott a parlamentbe.

## VÁLASZTÁSOK ÉS CSALÁSOK

1996 őszén viszont azt mutatták meg, hogy bármire készek a kormányoldal többségének előállítására érdekében. S ezt lényegében először kellett megmutatniuk, mert ezúttal szükség volt a közvetlen és tömeges csalásokra is – a versenyfeltételek egyenlőtlensége és az albánok bojkottja már kevésnek bizonyult. 1996 novemberében szövetségi parlamenti és szerbiai helyhatósági választásokat tartottak, és ezeken lépett fel a Zajedno-koalíció, az SPO, a DS és néhány más kisebb párt szövetsége. A parlamenti eredmények a Zajedno számára kiábrándítóak voltak (970 ezer szavazat, alig a fele a kormánypártokénak), viszont a nagyobb városok helyhatósági választásain az el-

lenzéki koalíció szerezte meg a mandátumok többségét – ezáltal nekik kedvezett a helyi választásokon továbbra is alkalmazott kétfordulós többségi rendszer. A kormányzat a nyílt szavazatlopástól (különösen a második fordulóban) a választások utáni manipulációkig (az eredmények bírósági megsemmisítéséig) mindent bevetett. Nem azért, mert a városi helyhatóságok elvesztésével megbomolhatott volna a rezsím centralizmusa. Ilyen „veszélyes” önállósága a helyhatóságoknak a szerb közigazgatási rendszerben nem volt. Valójában az volt a lényeg, hogy elvegyék az ellenzékétől a győzelem éltető élményét és a választóktól a változtatás lehetőségének a hitét, valamint hogy megtartsák a rezsím médiauralmát (ugyanis a helyi sajtóval, valamint a regionális rádió- és tv-hálózattal általában a helyhatóságok rendelkeztek). A kormányzat végül egy három hónapos tüntetéssorozat és a nemzetközi nyomás hatására engedni kényszerült. A Zajedno azonban nem volt képes kihasználni a győzelmet, mert Draskovics és Djindjics személyi ellentétei, valamint az 1997-es köztársasági választási stratégiáról folytatott viták – részt venni vagy bojkottálni – szétrobbantották a koalíciót.

A választásokon végül az SPO részt vett, a Zajedno többi pártja pedig nem – és ezzel tulajdonképpen mindkét oldal vesztett. Az SPO a harmadik helyre szorult a kormánykoalíció<sup>13</sup> és a radikálisok mögött, hozzávetőleg a szokásos (másfél millió–egymillió–nyocszázezer) szavazataránnyal, a bojkottfelhívás pedig eredménytelen volt, hiszen a választók 57%-a szavazott. Az elnökválasztások sem múltak el csalások nélkül. Milosevics harmadszor már nem indulhatott, ezért átült a szövetségi államfői székre, a szerb elnöki posztra pedig Zoran Lilicset jelölte. Az első forduló után Lilics vezetett, azonban a második fordulóban veszített Seselj ellenében. Ezért az eredményt megsemmisítették arra hivatkozva, hogy a második körben már nem volt meg az 50%-os részvétel. A megismételt választás második fordulójában azután a kormánypártok új jelöltje, M. Milutinovics győzött – mintegy 200 ezer nem létező koszovói szavazat beszámításával.

## A FORDULAT

De minden sikertörténet véget ér egyszer. A rezsím stabilitásának forrásai a vég nélküli háborúban teljesen elapadtak, és a 2000. szeptemberi szövetségi választásokon már a manipulációk sem segítettek. Szerbia Demokratikus Ellenzékének (DOS) a keretében ezúttal olyan ellenzéki egységfront jött létre, amely élvezte a Nyugat és az Otpor-mozgalom<sup>14</sup> által először komoly erővé váló szerb civil társadalom támogatását (és amelyből hiányzott ugyan Draskovics, de talán éppen ezért válhatott egy-



ségfronttá, viszonylag homogén politikai erővé). A DOS a „haza megvédésének” és a „nemzet fennmaradásának” ideologikus kérdéseit helyett az elszigeteltség problémáit, a demokrácia hiányát, valamint a gazdasági és szociális gondokat állította a kampány előterébe. Ezáltal Milosevicstől markánsan eltérő politikai arculatot kapott, ugyanakkor az ellenzéki tömörülés kifejezhetett nemzeti törekvéseket is. A DOS elnökjelöltjében, a „mérsékelt nacionalista” Vojiszlav Kostunicában ugyanis sok választó olyan politikust láthatott, aki az országot gettósító Milosevicnél hatékonyabb nemzeti érdekvényesítő lehet: jobb feltételeket kaphat a Nyugattól például a szankciófeloldást vagy Koszovó jövőjét illetően. Ilyenformán az ellenzék most először vált képessé egy alternatív nemzeti politika meghirdetésére, illetve a közvélemény annak elfogadására. Az ellenzék felnőtt a feladatához szeptember 24. után is azzal, hogy képes volt tényleges hatalomváltássá változtatni a választási győzelmet. Világosan felismerték, hogy a rezsim megrendült és nyomás alatt kell tartani. Képesek voltak olyan országos tiltakozóhullámot szervezni, amely (a fegyveres erőkhöz való kapcsolatkeresés mellett) megindította a még szeptember közepén is szilárdnak látszó hatalmi gépezet bomlását. S ez a tiltakozóhullám nem is elsősorban a sztrájk- és tüntetésszervezők konkrét munkájának volt az eredménye, hanem inkább annak a ténynek, hogy az ellenzék ezúttal valóban alternatívaként és egységesen lépett fel (még Draskovics és Seselj is megengedhetetlen csalásnak minősítette Milosevics eljárását). Közismert, hogy a szociális kilátástalanság vagy a politikai elnyomás önmagukban nem feltétlenül vezet felkelésekhez, hanem inkább csak akkor, amikor valódi remény mutatkozik a helyzet megváltoztatására. Valami ilyesmi történt ezúttal is: az ellenzéki egység ténye vitte az embereket előbb szavazni, majd tüntetni. Felcsillant a változás reális esélye, amit a társadalom nem akart elszalasztani – ezért tudott az ellenzék ezúttal a hagyományos bázisán kívüli rétegeket is mobilizálni.

Es végül szerepet játszottak a fordulatban Milosevics politikai hibái – olyannyira, hogy bizonyos értelemben jobban kifejezi a történeteket az, hogy ő vesztett, mintsem az, hogy az ellenzék győzött. Nem lett volna kötelező kiírnia az elnökválasztást, hiszen 1997 júliusában kapott négyéves mandátuma még nem járt le, ha pedig már kiírta, akkor megmaradhatott volna a közvetett választásnál (a parlamenti többséget a montenegrói bojkott miatt politikailag kétes legitimitással, de többé-kevésbé legálisan és a DOS által is csak arányában vitatottan a kormánypártok szerezték meg). Ezúttal azonban elhagyta a korábban általában jól működő taktikai érzéke. A nyáron úgy mérte fel az erőviszonyok várható tendenciáit, hogy szeptemberben még jó esélyei lehetnek a győzelemre. A szerb közvéleményt még befolyásolhatják az (úgy-ahogy, de megkezdett) újjáépítési progra-

mok, lefoglalja az olimpia, és még nem szembesül a tél és a rossz termés miatt várható újabb nélkülözési hullámmal; saját hatalmi gépezete még intakt, ellenzéke viszont koncepciótlan és megosztott; Amerika pedig a saját elnökválasztásával lesz elfoglalva. Ezért terveit alighanem arra építette, hogy akár drasztikus mértékű csapások nélkül is nyerhet, amivel nemcsak hazai uralmát stabilizálhatja, illetve egy újabb választási vereséggel talán végleg padlóra küldve Djindjicset és Draskovicsot, hanem mérsékelheti személyének nemzetközi illegitimitását is. Feltételezései azonban nem váltak be, különösen a társadalomban felgyülemlett ellenzéki potenciált illetően. Majd miután elvesztette a szeptember 24-i választást, hibát hibára halmozott (a saját szempontjából persze). Harcias tv-beszédével, valamint a szövetségi alkotmánybíróság egyszerre arcpirító és ostoba állásfoglalásával – új elnökválasztás ígérete, konkrét dátum nélkül – Milosevics úgy járt, mint 1956-ban Gerő a maga nevezetes október 23-i beszédével: csak tovább tüzelte az ellenállást. Azután a karhatalmat nem vezényelte ki, amíg a tüntetők viszonylag kevesen voltak – talán arra számított, hogy a tiltakozás kifulladás, mint korábban már annyiszor –, amikor viszont már százazrek voltak az utcákon, nem is lehetett a karhatalmat kivezényelni. Akkor már a katonai és rendőri vezetők sem gondolhatták, hogy pusztán „maroknyi népelleniséget” kellene megfékezniük – inkább passzívak maradtak, többségükben nyilván azt remélve, hogy továbbra is katonai és rendőri vezetők maradhatnak. Ismét láthattuk, hogy a személyi uralomra épülő rendszerek milyen gyorsan képesek bomlásnak indulni: már akkor, amikor a vezér megkapja az első súlyosabb csapásokat.

## HÁROM ZÁRÓ MEGJEGYZÉS

A fentiekben nem külön, két szintként tárgyaltuk a szerbiai tagköztársasági és a jugoszláv szövetségi struktúrákat. Szétválasztásuknak ugyanis a Milosevics-korszak illiberális mechanizmusainak a szempontjából nincs sok értelme. A két kormányzati szint egységes egészként működött, mert Milosevics mindig abba a pozícióba görgette a tényleges hatalmat, amelyiket személyesen ő töltötte be. Ráadásul a szövetségi kormányzat fennhatósága fokozatosan ugyanarra a területre szűkölt le – Belső-Szerbiára és a Vajdaságra –, amely fölött közvetlenül elvileg a szerbiai kormányzat rendelkezett. A másik megjegyzés Montegróra vonatkozik. A JSZK kisebbik tagállama már 1997-től, a politikai pályáját Montegró milosevicsista kormányfőjeként kezdő Milo Djukanovics elnökké választásától kezdve távolodott Belgrádtól. Ezért Montegró és közvetlenül maga a Djukanovics-csapat is komoly nyugati elismeréseket kapott. Az általunk tárgyalt téma szempontjából azonban mindez irrele-

váns: alapjában véve Montenegróban is illiberális demokrácia működött. Az 1997 előtti időszakra vonatkozóan, amíg Montenegró a gyakorlatban pusztán a milosevicsi állam egyik tartománya volt, ez nyilvánvaló. Később pedig az történt, hogy maga az uralkodó párt (az SPS helyi megfelelője, a Szocialisták Demokratikus Pártja) szakadt ketté, ezért a hatalmi erőforrások is ketté váltak. Ilyenformán a belgrádi irányzattal, illetve annak montenegrói képviselőivel szembeszálló Djukanovics-szárnny eleve magával vihette a hatalmi erőforrások (a közigazgatás, a fegyveres erők és a média fölötti ellenőrzés, a pénzforrások, a klientúrahálózat stb.) egy részét, s néhány kis ellenzéki párt támogatását is megszerezve megnyerte az elnökválasztást. Az uralkodó párt meghasonlása megnyitotta tehát a demokratikus kibontakozás lehetőségét, de a győztes frakció hatalomgyakorlása, kormányzati technikája továbbra is számos „milosevicsista” (ezúttal az elnöki kormányforma és a pártállami szerkezet ötvözését értve ezen) jegyet mutatott.

Legvégül pedig azt a kérdést érdemes fölvetni, hogy a Milosevics-rezsim múlt év októberi bukása jelenti-e egyben az illiberális demokrácia korszakának a végét is? A hatalomváltással Szerbia kétségkívül megindult azon az úton, hogy „normális állammá” váljék, azaz problémáit, kisebbségi kérdéseit és szomszédaival fennálló vitáit ezentúl a modern társadalmak normáinak megfelelő demokratikus szabályrendszer keretében rendezze, illetve hogy versengő többpártrendszerre változtassa azt a korábbi átluralizmust, amely csupán az autokrata hatalom közjogi küllemeként és legitimációs eszközöként funkcionált. Mindez azonban csak hosszú távú folyamatok eredménye lehet. Igaz, az új DOS-kormányzat – amelynek rendkívül vegyes színeképét a bennünket most foglalkoztató problematika szempontjából nézve leginkább a „demokratikus nacionalizmus” kifejezéssel jellemezhetnénk – tevékenysége az első hónapokban mutatottak alapján nem elfogadhatatlan. De látnunk kell, hogy a korábbi féldiktatúra nem egyszerűen Milosevics politikájából fakadt, hanem olyan strukturális adottságok és tradíciók terméke volt, amelyek a DOS-t is foglyul ejthetik. Ennek a veszélynek a lehetősége abban is megmutatkozik, hogy a pártok „kicsiben” maguk is reprodukálták a politikai rendszer általános jellemzőit: többségük autokratikus felépítésű, programmatikusan differenciálatlan, választási agitációjában szívesen él a nemzeti kártyával stb. Ezért könnyen megeshet, hogy az október óta eltelt hónapokra később csak úgy emlékszünk majd, mint az illiberális demokrácia két formája közötti átmenetre. A valódi kibontakozás számos feltétele közül pedig alighanem az lesz az egyik legfontosabb, hogy Szerbiának sikerül-e átverekednie magát a „nemzet vagy demokrácia” áldilemmáján, illetve annak a gyakorlatban nagyon is ördögi következményein.

## JEGYZETEK

- <sup>1</sup> Idézi Bayer József, 1998. *A politikai gondolkodás története*. Osiris, 353.
- <sup>2</sup> F. Zakaria, 1997. *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, november–december, 22.
- <sup>3</sup> Josip Frank horvát politikus Tiszta Jogpárt nevű szerbellenes tömörülése.
- <sup>4</sup> Igen tanulságos ebből a szempontból P. Vodopivec Szlovénia és a jugoszláv föderáció c. írása (Magyar Napló 1996. július–augusztus), amelyből világosan kiderül, hogy a szlovén állameszme az első világháborútól a Milosevics-éráig mindvégig jugoszláv-orientált volt.
- <sup>5</sup> Félreértések elkerülése végett: a régi Jugoszlávia lángra borulását nem a demokratikus kísérlet okozta. Itt pusztán az illiberális demokrácia problematikája szempontjából szeretnék annyit kiemelni, hogy egy nem integrált, soknemzetiségű államban végbemenő demokratizálás egyes kisebbségek számára magától értetődően adhat alkalmat a függetlenségi és elszakadási törekvések „végre lehetővé vált” kifejezésére.
- <sup>6</sup> Idézi Aarebrot, F.–Berglund, S.–Hellén, T. (szerk.), 1998. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham–Northampton, 3.
- <sup>7</sup> Az 1991-es népszámlálás alapján, forrás: Koszovói Metohija – izazovi i odgovori. Belgrád, IGS, 1997. 261. (Az albán adatok becslések, mert ők bojkottálták a népszámlálást.)
- <sup>8</sup> Az albán álláspont a korábbi konfliktusok alapján persze korántsem érthetetlen. Jelen szempontból azonban a végeredmény, az állampolgári közösség ellehetetlenülése a lényeg. Egyébként mire e sorok megjelennek, valószínűleg befejezetté válik a montenegróiak „illojalizálódása” is.
- <sup>9</sup> Samu M., 1995. A nemzetállam francia modelljének továbbélése. *Világosság* 8–9. sz. 149.
- <sup>10</sup> Szerbia Szocialista Pártja – a kommunista párt és a népfront egyesülésével 1990 júliusában létrejött utódpart.
- <sup>11</sup> A klientúraépítés markáns példája volt az, ahogyan a rezsím a saját függelékévé tette az egyébként is alárendelt magánszektort. Kereskedéshez, helyi tv-k működtetéséhez stb. csak rigorózus feltételekkel lehetett állami engedélyt szerezni, s azokat többnyire a rezsím hívei kapták meg. Ezért ez a magánszektor nem válhatott az ellenzék pénzügyi és médiatámaszává.
- <sup>12</sup> A szövetségi parlamenti többséghez igen, mert eleve biztosított volt az SPS montenegrói ikerpártjának (Szocialisták Demokratikus Pártja – DPS) a támogatása.
- <sup>13</sup> Az SPS és az Új Demokrácia mellett a koalíció harmadik tagja a jugoszláv pártrendszer alighanem legfurcsább, ám a rezsímmel fölöttébb jellemző képződménye, a Jugoszláv Baloldal volt. A Milosevics felesége, Mirjana Markovics által irányított párt nagy kormányzati befolyással bírt, jóllehet önállóan szinte semmilyen választói támogatottsága nem volt.
- <sup>14</sup> OTPOR (magyarul ellenállás): 1998-ban diákkezdeményezésként alakult, de eredeti keretein hamarosan túlnövő, össznépivé vált szerb polgárjogi mozgalom.

## IRODALOM

- Aarebrot, F.–Berglund, S.–Hellén, T. (szerk.), 1998. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham–Northampton
- A JSZK alkotmánya. In: Tóth K. (szerk.), 1996. *Kelet-Európa új alkotmányai*. Szeged
- Banac, I., 1984. *The Nacional Question in Yugoslavia*. Ithaca–London
- Bayer J., 1998. *A politikai gondolkodás története*. Budapest

- Beckmann-Petey, M., 1990. *Der jugoslawische Föderalismus*. München
- Faragó B., 1995. A demokrácia és a nemzeti kisebbségek. *Világosság*, 1. és 3. sz.
- Furkes, J.-Schlarp, K. H. (szerk.), 1991. *Jugoslawien: ein staat zerfällt*. Hamburg
- Goati, V., 1993. Political Parties and Parliament in Serbia. *Yugoslav Law* (Belgrád), 2–3. sz.
- Goati, V. (szerk.), 1995. *Challenges of Parliamentarism. The Case of Serbia in the Early Nineties*. Belgrád
- Hamberger J.-Szilágyi I., 2000. Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. sz.
- Hronika o usponu jednog oveka i padu jednog naroda. *NIN* (Belgrád) 1999/12/23.–2000/03/2. sz.
- Jelavich, B., 1996. A Balkán története I–II. Budapest
- Juhász J., 1999. Volt egyszer egy Jugoszlávia. Budapest
- Juhász J.–Magyar I.–Tálas P.–Valki L., 2000. *Koszovó – egy válság anatómiája*. Budapest
- Niederhauser E., 1977. *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest
- Palotás E., 1992. A horvát-szerb államközösség Tito Jugoszláviája előtt. *Társadalmi Szemle*, 5. sz.
- Petranovi, B., 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Belgrád
- Pribicevics, O., 1996. Miért van Milosevics még mindig hatalmon? *Beszélő*, július.
- Ramet, S. P., 1992. *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington
- Romsics I., 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam a 19–20. századi Keletközép- és Délkelet-Európában*. Budapest
- Samu M., 1995. A nemzetállam francia modelljének továbbélése. *Világosság*, 8–9. sz.
- Schöpflin Gy., 1992. Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz.
- Sekelj, L., 1993. *Yugoslavia: The Process of Desintegration*. New York
- Shoup, P., 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York-London
- Sokcsevits D.-Szilágyi I.-Szilágyi K., 1994. *Déli szomszédaink története*. Budapest
- Strugar, V., 1976. *Jugoslavija – federacija i republika*. Belgrád
- Szilágyi I., 1998. *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest
- Taci, P., 1994. *Kako je ubijena druga Jugoslavija*. Skopje
- Ustav Republike Srbije. Belgrád, 1990.
- [www.srbija-info.org.yu](http://www.srbija-info.org.yu) (állami honlap)
- [www.eurolink.org.yu/yupsa](http://www.eurolink.org.yu/yupsa) (a Jugoszláv Politikatudományi Társaság honlapja)
- Zakaria, F., 1997. The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, november/december